

УДК 726.1/7 (477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.16>

АКТОВІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ, ПРАВОВОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI–XVIII СТОЛІТТЯ

Петрович Валентина,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0407-0471*

Актові книги – писемні пам'ятки, продукт канцелярського діловодства, які необхідно розглядати передусім у джерелознавчому аспекті як пам'ятки, що є носіями ретроспективної архівної інформації та мають фундаментальне значення для вивчення інституційної, правової, соціально-економічної історії України XVI–XVIII століття. Їх поява зумовлена практикою середньовічного діловодства, що передбачала записування текстів більшості документів, виданих від імені правителя. Актові книги в різний час називалися по-різному – залежно від установи, в якій вони продукувалися, від мови, якою велися, та правового поля, в якому діяли. З кінця XV ст. було введено записування в актові книги документів за тематичним принципом. Варто зауважити, що генеза актових книг безпосередньо пов'язана з генезою судово-адміністративних установ.

Дана тематика неодноразово привертала до себе увагу дослідників. У статті підкреслено вагомість дослідження даної проблематики, що стосується історії заснування та діяльності Київського архіву давніх актів. З'ясовано, що саме на основі актових книг було утворено Київський архів давніх актів. Доведено, що створення архіву сприяло збереженню багатьох історичних матеріалів і позитивно відбилося на розвитку історичних досліджень українських учених, а головне – на роботі Київської археографічної комісії.

Джерельну базу наукової розвідки склали архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, де найціннішу частину документального зібрання складають актові книги судово-адміністративних і станових установ Правобережної України – гродських, земських, підкоморських, конфедератських судів, магистратів і ратуш. Показано, що в актових книгах зосереджені документи, у яких відображено соціально-економічний, політичний розвиток Правобережжя за період з початку XVI ст. до кінця XVIII століття.

Ключові слова: *актова книга, архівна інформація, судово-адміністративні установи, Київська археографічна комісія, Київський архів давніх актів.*

Petrovich Valentina. Act books as a source for the study of institutional, legal, socio-economic history of Ukraine XVI–XVIII century

Act books are written monuments, a product of clerical record keeping, which must be considered primarily in the source study aspect as monuments that are carriers of retrospective archival information and are of fundamental importance for the study of the institutional, legal, socio-economic history of Ukraine in the sixteenth-eighteenth centuries. Their appearance is due to the practice of medieval office work, which involved writing down the texts of most documents issued on behalf of the ruler. Act books were called differently at different times – depending on the institution in which they were produced, on the language in which they were kept, and the legal field in which they operated. From the end of the XV century. Entry of documents in the act books on a thematic principle was introduced. It is worth noting that the genesis of act books is directly related to the genesis of judicial and administrative institutions.

This topic has repeatedly attracted the attention of researchers. The article emphasizes the importance of the study of this problem, which concerns the history of the foundation and activities of the Kyiv Archive of Ancient Acts. It was found out that it was on the basis of the act books that the Kyiv Archive of Ancient Acts was formed. It is proved that the creation of the archive contributed to the preservation of many historical materials and had a positive impact on the development of historical research of Ukrainian scientists, and most importantly – on the work of the Kyiv Archeographic Commission.

The source base of scientific intelligence was made up of archival materials of the Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv, where the most valuable part of the documentary collection is made up of the act books of judicial-administrative and state institutions of the Right-Bank Ukraine – Grodno, Zemstvo, Podkomorsky, Confederate courts, magistrates and town halls. It is shown that the act books contain documents that reflect the socio-economic, political development of the Right Bank for the period from the beginning of the sixteenth century. to the end of the eighteenth century.

Key words: *aktova kniha, archival information, judicial and administrative institutions, Kyiv Archeographic Commission, Kyiv Archive of Ancient Acts.*

Актові книги – узагальнена назва для книжкової документації судово-адміністративних установ, які діяли протягом XV–XVIII ст. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства (після 1569 р. – Речі Посполитої) [9, с. 12–13]. Вони були формою діловодства у гродських, земських і підкоморських судах, а також апеляційних інстанціях, зокрема у Головному Люблінському трибуналі. Також актові книги велися і в усіх інших установах, що виконували судові функції: магістратах і ратушах, каптурових судах, судах конфедерацій, прикордонних комісіях тощо. Актові книги мали і церковні суди [16, с. 21].

Генезис актів в Україні остаточно не з'ясований. Для появи актових книг на території України мало значення виникнення даної форми діловодства в трьох центрах: італійському, північно-німецькому та чесько-моравському [3, с. 135–136]. Проте, існує припущення, що книги як форма діловодства виникла на місцевому ґрунті й могли існувати вже в Галицько-Волинському князівстві. Офіційно їх запроваджено на землях Західної України внаслідок судової реформи 1435 р., на Правобережній Україні – Другим Литовським Статутом 1566 р. при усіх шляхетських судах [16, с. 22].

Актові книги – це документальні пам'ятки, в яких досить детально відображені важливі події вітчизняної історії. Вони слугують найбагатшим матеріалом для вивчення приватного та громадського життя, змін у державному та судовому устроях, урядових розпоряджень й приватних справ шляхти, нападів татар, утворення козацтва, розвитку ремесел і промислів, побуту міст і сіл, релігійної боротьби. Відображені в актових книгах сторінки соціально-економічного та політичного розвитку дають можливість дослідникам вирішувати чимало важливіших питань минулого життя України [6, с. 3–4].

На основі актових книг було утворено Київський архів давніх актів, хоча спроби описувати книги відомі ще до його створення [14, с. 121]. У 1843 р., при обстеженні архівів приватних осіб, церков, монастирів Правобережної України, виконуючий обов'язки екстраординатора професор Університету св. Володимира В. Домбровський, зібрав і відправив до Києва для майбутньої Археографічної комісії близько 80 книг та окремих документів. У своїх рапортах він уперше вказав на актові книги як на найцінніше історичне джерело й зробив спробу класифікувати їх [4, с. 40–41]. Професор Київського університету М. Іванишев вивчав родові поміщицькі архіви Сангушків у Заславлі та Потоцьких у Тульчині. Згодом частина виявлених ним документів XIV–XVIII ст. опинилися в Київському центральному архіві давніх актів – першому державному архіві на території України, що входила до складу російської імперії. Тільки за два перших роки – 1852–1854, в новому архіві було зібрано 5 838 актових книг [17, арк. 1–64].

Створення архіву сприяло збереженню багатьох історичних матеріалів і позитивно відбилося на розвитку історичних досліджень українських учених, а головне – на роботі Київської археографічної комісії. До заснування архіву комісія друкувала перше серійне видання «Пам'ятки», переважно за матеріалами приватних архівів, доступ до яких був досить обмеженим [4, с. 51, 57]. Зі створенням архіву було розроблено план систематичного видання документів у новій серії – «Архів Південно-Західної росії», що поділялося на 8 частин, кожна з яких присвячувалася певній темі. Київська археографічна комісія опублікувала 35 томів за матеріалами Київського центрального архіву давніх актів. Майже всі співробітники архіву брали участь у виявленні, відбиранні, копіюванні, археографічному опрацюванні актових документів до видання [11, с. 65].

Завідувач архіву І. Каманін у звіті за 1912 р. повідомляв, що видрукувано описи до 70 книг (60 брошур), 4 – дозволено до друку, 117 – друкується, 54 – підготовлено до друку. Перша світова війна завдала здійсненню цих намірів. Загалом із 1869 р. було видрукувано описи лише до 79 книг [18, арк. 24].

До вивчення актових книг у різні часи зверталися такі видатні історики, як М. Максимович, В. Антонович, В. Мякотін, О. Левицький, М. Володимирський-Буданов, М. Каманін, М. Грушевський, В. Романовський. У своїх наукових працях, присвячених історії козацтва, селянським рухам, історії міст і розвитку права тощо, вони використовували актовий матеріал [2, с. 35].

XX ст. стало для актових книг згубним через війни, знищення й пограбування. Зрештою книги земських, гродських і підкоморських судів Правобережної України відклалися у фондах Центрального державного історичного архіву в місті Києві. Кількісні показники цього зібрання актових книг, які хронологічно охоплюють XVI – першу половину XVII ст., такі: 524 гродських книги, 179 земських книг, 11 книг актів підкоморських та інших судів. Найзначніший серед них фонд 25 – Луцький гродський суд, який складають 265 актових книг [8, с. 77].

Метою роботи є з'ясування діяльності Київської археографічної комісії щодо дослідження актових книг і показати їх роль та значення для вивчення інституційної, правової, соціально-економічної історії України XVI–XVIII століть.

Усі актові книги стосуються території Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводства. Їх можна поділити на декілька груп за мовною ознакою, тому що в різні роки вони писалися українською, польською, вірменською та єврейською мовами. У багатьох книгах трапляється поєднання декількох мов, які хронологічно розподіляються: за часів литовського панування й до XVI ст. документи писалися виключно українською мовою. З другої половини XVII ст. все більше з'являється документів польською мовою, а в XVIII ст. польська та латинська мови стають панівними в судовому діловодстві, тому книги українською мовою трапляються тільки як виняток наприкінці XVIII століття. Вірменська мова використовувалася у діловодній документації вірменського магістрату в Кам'янці [7, с. 30].

Особливу цінну збірку склали актові книги, насамперед, земських і гродських судів, що розглядали цивільні та карні справи шляхти. Актіві книги земських судів є цінним історичним джерелом, яке розкриває різні аспекти історії Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX століття. У першу чергу вони є важливими для вивчення соціально-економічної історії регіону.

В актові книги вписували запродажні, заставні, орендні контракти на маєтки. Складовими частинами цих документів часто були інвентарі маєтків та описи нерухомого та рухомого майна. Зазвичай інвентарі та описи укладалися в присутності судових урядників або ж ними самими, що свідчило про їх відповідність реальному стану речей. В інвентарях міститься інформація про відробіткові, натуральні та грошові повинності селян, чиншової шляхти та міщан, про громадську селянську адміністрацію в панських маєтках, про селян-ремісників та їх становище. Заставні та орендні контракти дозволяють детально з'ясувати питання про непрямую ренту, яку дідичі отримували з маєтків, а саме: маєткові монополії (винокуріння, продаж алкогольних напоїв, мливно збіжжя в млинах та ін.). Окрім того, інвентарі є цінним джерелом для вивчення родоводів селян, чиншової шляхти та міщан [12, с. 83]. Є також актові книги підкоморських судів, які вирішували спірні питання шляхти за земельні володіння. Згодом до актових книг почали записувати не тільки судові справи, а інші приватно-правові акти, у такий спосіб надаючи їм юридичної сили. Саме тому судові акти завжди були доступні для вписування потрібних документів суспільного або державного значення: королівські грамоти, привілеї, ухвали сеймів, конституції, установи про податки та мита, переписи військових земських ополчень, люстрації, ревізії та інвентарі, скарги позивачів і відповідачів, особисті та корпоративні заяви, протести й повідомлення, постанови конфедерацій [7, с. 30]. Таким чином, у першій половині XVI ст. у судах існував поділ актів на декретові, записові й поточні [6, с. 8; 1, с. 145].

До декретових книг вносилися судові протоколи кримінальних і цивільних справ, які розглядалися під час судових засідань (вироки, ухвали, рішення та постанови суду).

Записові книги мали аналогію з нотаріальними записами. До них заносилися різного роду приватно-правові документи: угоди (заставні, мінові, відступні), договори, зобов'язання майнового і особистого характеру, акти купівлі-продажу, орендних, заставних, дарчих записів, боргових розписок, духовних заповітів. Також до таких книг вписувалися королівські привілеї й жалувані грамоти, сеймові конституції, постанови повітових сеймиків і конфедерацій, устави про податки і мита, люстрації, інвентарі тощо. Крім того, в актові книги шляхтою вносилося чимало документів просто для підстраховки, адже копія документа в актовій книзі мала силу оригіналу. Саме книги записів мають найбільшу історичну цінність як джерело для вивчення соціально-економічної історії та походження дворянських родів Правобережної України [12, с. 81–82].

Поточні книги призначалися для запису усіх інших актів, які не могли бути включені до книг перших двох категорій (скарги позивників і заперечення звинувачених, протести і маніфести, свідчення і реляції возних про вручення позовів і огляди ними спірного місця чи місця вчинення злочину, заяви та повідомлення різного характеру і змісту). Записи робилися в такій формі (редакції), у якій вони були заявлені [16, с. 22; 8, с. 75].

Актова книга судових установ становить зібрання документів, які зберігалися в канцелярії гродських і земських судів за певний період. Вперше актові книги були введені статутом 1529 р. лише при гродських судах. Пізніше актові книги з'явилися і в діловодстві земських судів. Документи вносилися до актових книг у порядку їх надходження. Складні акти перед занесенням до актової книги писалися на чернетках – «протоколу» («мануалу») за скороченою схемою, без вступу і заключення, оскільки вимагали чітких формулювань і відповідності правовим нормам. Після цього вони переписувалися в чистовик – «індукту». Акти переписувалися не одразу після судового засідання, оскільки потрібний був час для їх остаточного редагування та формулювання рішень [1, с. 141]. Ще існували ще й фасцикули копій – в'язки оригіналів актів, що подавалися до канцелярії для внесення їх до книг [5, с. 69].

Перш ніж потрапити на сторінки актової книги, документ реєстрували, інколи переписували. На останньому аркуші урядовці підписувалися в закінченні актової книги. У більш давніх книгах останнє слово одного аркуша пввторювалося на початку другого. Кожний документ мав також літерну нумерацію [13, с. 54].

Безпосередню роботу із актовими книгами контролював писар. Він особисто нічого не писав, за нього це робили помічники-підписки. Однак всю відповідальність за правильність оформлення ділової документації ніс саме писар як «особа присягла» (тобто така, що склала присягу) [1, с. 141]. Акти, які склалися за кожен місяць, писалися дубовими чорнилами на ганчірковому папері різних відтінків, переважно жовто-сірому, згорнутому в зошити по 4–6 аркушів. Ті актові книги, що збереглися повністю, як правило, включають документи за один рік. Якщо судові установи внаслідок різних причин не функціонували деякий час, то до однієї книги вміщено документи за кілька років, і навпаки, якщо за один рік було багато документів, їх розбивали на кілька томів по місяцях. Відповідно і кількість аркушів у книгах була різна – від 5 до 2 000. Книги нумерувалися, укладався реєстр, який вміщували на початку або в кінці книги. Певної системи внесення актів до книг за темами чи окремими питаннями не було. Усі книги були оправлені або зброшуровані. Оправи книг були зроблені переважно в XVIII столітті. Найпоширенішою формою оправ були паперові папки [8, с. 147].

На значення актових книг як юридичних актів вказує й вимога Статуту ВКЛ 1566 р., за якою ці книги необхідно було переховувати в безпечному від пожежі місці. При відсутності такого приміщення повітова шляхта мала збудувати спеціально для архіву кам'яницю. Актові книги, в буквальному розумінні, зберігалися у скринях за трьома замками, ключі від яких мали три різні посадові особи (від одного замка в кожного) – воєводи або старости, судді та писаря, що виключало вільний доступ до них не тільки сторонніх людей, але й окремо кожного зберігача ключа [10, с. 80].

На сьогодні збереглася порівняно невелика кількість актових книг. Найдавніші актові книги шляхетських судів Галичини датуються початком XV ст., а книги судів Правобережної України – першою чвертю XVI століття. Причиною такої незначної кількості актових книг в наших архівосховищах були далеко не завжди сприятливі умови їх зберігання, різні стихійні лиха природного і соціального порядку.

Крім актового матеріалу згаданих судів, збереглися магістратські та цехові актові книги, фондоутворювачами яких були магістрати як адміністративно-судові установи та ремісничі цехи як похідні від них економічні структури. Оскільки найповніше збереглися актові книги магістрату міста Львова, саме вони дозволили М. Ковальському здійснити їх класифікацію за видовими ознаками: книги записів ради (індукти, протоколи формуляри, розрізнені копії та оригінали); акти і книги лави (індукти, протоколи спірних і неспірних справ); розрізнені матеріали в справах міщан (книги записів і протоколів виборів до міських органів самоврядування); фінансові і касові книги (книги прибутків і видатків міста, реєстри державних і міських податків, інвентарі, прибутково-видаткові книги ремісничих і купецьких об'єднань) [8, с. 81].

У фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві збереглося дуже мало магістратських книг або їх залишків, що стосуються до міст Правобережної України. Існують книги за окремі роки міст Вінниці, Володимира, Дубна, Кам'янка, Ковеля, Кременця, Луцька, Львова та книги ратуш міст Вижи, Ратна, Олики тощо [15, с. 61]. Більшість книг, на жаль, не збереглися до нашого часу. Загальновідомо, що історичні документи масово гинули під час війн, повстань, пожеж. Саме тому були втрачені актові книги різних міст України, які хронологічно охоплювали цілі століття.

Таким чином, актові книги, які виникли в результаті функціонування адміністративно-судових органів, магістратів і цехів, тривалий час зберігалися при цих установах. Не завжди сприятливі умови зберігання та війни були головною причиною великих втрат архівів. На цей час актові книги судових установ XVI–XVIII ст. зберігаються в основному у двох архівах – в ЦДІАУ в м. Києві – книги Правобережної та Лівобережної України та у м. Львові. Не дивлячись на вагомий доробок щодо опрацювання актового матеріалу, значна кількість документів залишилася неописаною, тому злободенним залишається питання подальшої розробки унікального зібрання. Кількість дослідників актових книг зростає з кожним роком.

Література:

1. Висотін М. Актові книги як джерело з історії України ранньомодерної доби. *Українознавство*. 2024. № 4(93). С. 135–151. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/317583>.
2. Гісцова Л. Київський архів давніх актів: перший етап діяльності. *Студії з архівної справи та документознавства*. К., 2002. Т. 8. С. 29–36.
3. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження). *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 4. К. : Наукова думка, 1969. С. 129–170.
4. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Написи історії і діяльності. К. : Наукова думка, 1993. 185 с. URL: <https://surl.li/foghuc> (дата звернення 20.01.2026).
5. Клювак В. Державний архів у Львові в міжвоєнний період 1918–1941 рр. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. 2007. Вип.9. С. 62–79. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/AAD-2007.pdf> (дата звернення 20.01.2026).
6. Левицкий О. И. История учреждения Киевского Центрального архива. Чтения в обществе Нестора Летописца. Київ, 1903. Кн. XVII. С. 3–73. URL: <https://surl.li/sblqys> (дата звернення 20.01.2026).
7. Мітюков О. Г. З історії архівів України. *Архіви України*. 1991. № 2. С. 29–40.
8. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. 612 с.
9. Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 512 с. : іл. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/96/1/OA-encykl_2_03_11.pdf (дата звернення 20.01.2026).
10. Паламарчук Н. Проблема генезису актових книг гродських і земських судів в українських землях XV–XVIII століть. *Українознавство*. 2016. № 3(60). С. 75–87. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/141220> (дата звернення 20.01.2026).
11. Палієнко М. Діяльність Київської археографічної комісії у контексті розвитку європейської археографії XIX – початку XX ст. *Архіви України*. 2014. № 6. С. 59–73. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2014/05.pdf (дата звернення 20.01.2026).
12. Петренко О. С. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення. *Архіви України*. 2012. Вип. 1 (277). С. 78–110. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/05-19.pdf> (дата звернення 20.01.2026).
13. Проценко Л. А. Актові книги як джерело вивчення спеціальних історичних дисциплін. *Історичні джерела та їх використання*. К. : Наукова думка, 1964. Вип. 1. С. 52–63.
14. Сухих Л. А. «Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве»: до історії створення і використання (до 165-річчя Київського центрального архіву давніх актових книг). *Архіви України*. 2017. Вип. 1. № 306. С. 121–152. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/9.pdf> (дата звернення 20.01.2026).
15. Тхор В. І. Актові книги ЦДІА у м. Києві. *Український історичний журнал*. 1975. № 5. С. 61.
16. Українська архівна енциклопедія. К., 2008. 880 с.
17. Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф.707, оп. 18, спр. 328, арк. 1–64.
18. Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф.707, оп. 81, спр. 66, арк. 24.

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026